

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДБОРУ

Теоретико-методологічні основи психологічного супроводу професійної діяльності та рівень емпірично-практичних завдань професійної діяльності, їх означення, осмислення та вирішення безперечно актуальні в системі діалектики наукового пізнання та в умовах розвитку суспільства, в цілому. Незважаючи на те, що визначення суті професійної діяльності займає важливе місце в теоретико-методологічних та експериментальних дослідженнях психологів, педагогів, соціологів, філософів та інших науковців, які працюють у суміжних з психологією науках, звернення до неї зумовлено багатозначністю психологічних аспектів професійної діяльності особистості.

Багаторічний досвід роботи в галузі професійного відбору в Центрі психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору відділу медичного забезпечення ГУ МВС України в м. Києві актуалізує необхідність теоретико-методологічного узагальнення та методичного обґрунтування особливостей психологічного забезпечення, методів і методичного матеріалу при проведенні медико-психологічного професійного відбору кандидатів на службу до підрозділів МВС та навчання у ВНЗ МВС. Ефективність роботи та вирішення багатьох практичних питань роботи Центрів професійного психофізіологічного відбору потребує сучасного усвідомлення методологічної основи теоретичних положень, у контексті яких, динамічно адаптуються до конкретної вибірки діагностичні методики та зводяться до діагностичної системи в процесі вирішення практичних завдань професійної діяльності.

Системний підхід у розгляді професійного розвитку людини виступив результатом розвитку теоретико-методологічного рівня психології, де людина стала інтегральною ланкою системи професійної діяльності. Вивчення професійної діяльності як цілісного об'єкта неможливе без виділення суб'єкта професійної діяльності – "людини-професіонала" як ланки, що організовує систему, спрямовує її на досягнення певного, задалегідь заданого результату.

Особистість є суб'єктом своєї професійної діяльності, отже суб'єктивність дуже тісно пов'язана з поняттям "професійна діяльність", і розуміти її можна як індивідуальну реалізацію особистості в її діях та вчинках. Суб'єктом професійної діяльності виступає інтегральна цілісність особистості, а сутність її активності – не тільки в набутті способів діяльності, створенні та управлінні людськими відносинами, а й у самореалізації своєї суб'єктивності.

Теоретичний аналіз вітчизняних досліджень з проблеми професійної діяльності дає можливість виділити основні напрями, за якими проводиться вивчення: процесів професійної діяльності в руслі загальних вимог до вибору професії; місця й ролі здібностей та інтересів у процесах професійної діяльності; формування людини як суб'єкта професійної діяльності; професійна адаптація особистості, психологічний супровід суб'єкта професійної діяльності тощо.

Особливістю існуючих вітчизняних досліджень з вивчення суб'єкта професійної діяльності є їх автономність відносно загальноновизнаних у психологічній науці зарубіжних теорій, в яких питання професійного розвитку можна поділити за напрями: диференційно-діагностичний; психоаналітичний; теорії рішень; теорії розвитку; типологічний; особистісний.

Розглянемо їх, щоб уникнути методологічних та методичних розбіжностей на шляху наближення психологічної науки до пояснення поведінки і діяльності кожної окремої людини та необхідності об'єднання психології зі сферами її практичного використання. Це поширюється на професійну консультацію, профорієнтацію та професійний відбір, безпосередньо впливає на професійну адаптацію та обумовлює особливості психологічного супроводу суб'єкта професійної діяльності.

У вітчизняній психології комплексний підхід у вивченні професійної діяльності особистості, запропонований Б.Г. Ананьєвим, базується на ідеях психотехнічних принципів, методів і прийомів вивчення професійної діяльності. Ретельний психофізіологічний аналіз різноманітних професій з метою профвідбору і профконсультації, вивчення професійного стомлювання і навчання,

реконструкції та проектування професій.

Виділяють такі напрями досліджень галузі професійної діяльності:

- розвивальні характеристики суб'єкта професійної діяльності (орієнтованість, спрямованість, професійно важливі якості, знання, вміння й навички, професійна компетентність тощо);
- розвивальні інтегральні характеристики особистості (інтереси, спрямованість, емоційна й поведінкова гнучкість);
- періоди вікового психічного розвитку людини як суб'єкта праці з точки зору домінуючих її життєвих або професійних завдань;
- етапи професійного становлення особистості (профорієнтація, профпідготовка, профадаптація, профмайстерність);
- форми професійного становлення особистості (індивідна, особистісна, індивідно-особистісна) у відповідності з формами психічної регуляції діяльності;
- динаміка професійного функціонування (адаптація, становлення, стагнація);
- стадії психологічної перебудови особистості (самовизначення, самовираження, самореалізація), у зв'язку з адаптивною поведінкою або розвитком особистості в професії.

Сутність проблеми формування особистості в професійній діяльності можна звести до основних положень:

1) "особистість проявляється в професії" – у процесі вибору й оволодіння професією, професійного вдосконалення і реалізації особистості професіонала, визначення його місця в суспільстві, досягнення матеріальних і духовних цінностей, задоволення особистих пізнавальних інтересів;

2) "розвиток особистості в діяльності", – формування професійно орієнтованих якостей людини (її організму і особистісних рис), розширення сфери пізнання довколишнього світу і його смислового змісту, розвиток форм і змісту предмету спілкування.

Останнім часом при аналізі професійної діяльності дослідники прагнуть дотримуватись принципу суб'єкта діяльності, де особистість розглядається у таких напрямках: продуктивному (особистість розглядається в процесах формування нових цілей та цілеутворення) та інструментальному (розглядається характер і здібності особистості).

До продуктивних проявів особистості як суб'єкта діяльності належить не тільки перетворення себе, а й перетворення, які людина своїми вчинками та діями вносить у смислову сферу інших людей, культуру, суспільне виробництво, науку тощо. Актуалізація себе в інших є основним шляхом розвитку індивідуальності особистості. Таким чином, у процесах особистісного вибору, постановки нових цілей, оволодіння різноманітними критичними ситуаціями, у змінах себе проявляється творча природа особистості як суб'єкта професійної діяльності.

До інструментальних проявів особистості як суб'єкта діяльності належить характер і здібності особистості. Теоретичний аналіз генезису здібностей дає можливість визначити їх як міру успішності й ефективності діяльності. Через це поелементне зіставлення професійно важливих якостей особистості, власне психотехніці, замінюється співвідношенням компонентів структури особистості, що, як засвідчують дослідження, можуть збігатися з вимогами діяльності або, навпаки, їм суперечити.

У зарубіжній психології заслуговують на увагу напрямки теорії розвитку людини, очолюваний Е. Шпрангером і Ш. Бюлер, та диференціально-діагностичний напрям, який відійшов від класичної психометрики і ґрунтується на загальній теорії психологічного тестування.

Зокрема, теорія розвитку дала змогу розглядати професійний розвиток особистості як послідовність якісно специфічних фаз, де основним критерієм виступають зміст і форма переведення індивідуальних імпульсів у професійні бажання. Теорія професійного розвитку людини Д. Сьюпера доповнила стадіальний концепт положеннями диференційної та соціальної психології, а саме: уведенням понять професійної зрілості, професійних ролей та професійної кар'єри.

Диференційно-діагностичний напрям у психології професійного розвитку людини займає міцні позиції в застосуванні тестових завдань у визначенні професійної придатності й професійної

успішності особистості. Розпочатий Г. Мюнстербергом психотехнічний підхід, де індивідуальні якості визначалися за сумою елементарних виконавських операцій, успішно був продовжений у роботах Р. Кетела, Е. Стронга, М. Амтхауера у вигляді спеціальних опитувальників.

Зокрема проблема, яку вирішує психолог, полягає в рекомендаціях та інших видах допомоги з актуалізації та усвідомлення людиною тих якостей, які були сформовані раніше та які впливають на її професійний розвиток, необхідності зробити ці впливи не стільки головними регуляторами вибору людини, скільки інформаційною базою, орієнтованою основою для самостійного й усвідомленого прийняття важливого життєвого рішення.

Узагальнюючи, скористаємось розглядом особистості як суб'єкта професійної діяльності, щодо визначення його основних передумов:

- успішність професіоналізації визначається рівнем відповідності індивідуально-психологічних особливостей особистості вимогам професії;
- кожна людина відповідає вимогам низки професій;
- рівень співвідношення індивідуально-психологічних особливостей і професійних вимог визначає рівень інтересу до професії, задоволеності нею, прагнення до професійного удосконалення тощо;
- характер співвідношення індивідуально психологічного складу, здібностей і вимог професії визначає особливості професійного і психологічного розвитку особистості.

Отже, професійна діяльність особистості – це процес поетапного вирішення комплексу протиріч, узгодження різноманітних тенденцій і вимог, які задаються базовим протиріччям між соціально-професійними вимогами, що ставляться до суб'єкта професійної діяльності та його бажанням і можливостями з їх реалізації.

Розглядаючи основні проблеми професіоналізації особистості такі, як професійна орієнтація, вибір професії, професійне самовизначення, професійна адаптація, психологічний супровід професійної діяльності слід зазначити, що це вибір, який здійснюється в результаті аналізу внутрішніх ресурсів суб'єкта вибору професії та співвідношення їх із вимогами професії. Дане визначення розкриває суб'єктно-об'єктний зміст явища вибору професії (той, хто обирає – суб'єкт вибору та професія, яку обирають – об'єкт вибору) і обумовлює динаміку направленості професійної діяльності.

І суб'єкт, і об'єкт вибору мають характеристики. Конкретизуючи психологічні основи професійної діяльності, зауважимо, що слід розрізняти дві самостійні, в той же час взаємопов'язані, групи факторів характеру, форми і динаміки відображення об'єктивної реальності суб'єктом праці:

- 1) об'єктивні фактори, до яких належать соціальні, виробничо-технічні, економічні, санітарно-гігієнічні характеристики професійної діяльності;
- 2) суб'єктивні фактори, які містять особистісні, професійно-психологічні, психофізіологічні та індивідуально-типологічні якості суб'єкта праці.

Вивчення саме суб'єктивних характеристик професійної діяльності розкриває момент, як у свідомості суб'єкта праці переломлюється задана об'єктивна реальність, та як вона впливає на професійну діяльність і результати праці. Це підкреслює питання про головну роль індивідуального підходу до проблем суб'єкта професійної діяльності.

Вивчення представлених психологічних ознак професійної діяльності розкриває обумовленість взаємозв'язків мотиваційних, когнітивних, операційних і афективних компонентів діяльності ("теорія провідних тенденцій" Л.М. Собчик), суб'єкта діяльності з його соціальними установками, професійною спрямованістю й певною підготовленістю індивідуально-типологічних властивостей. А це, у свою чергу, вимагає відповідної професійної підготовки, заснованої на науково обґрунтованій системі теоретико-методологічних основ суб'єкта професійної діяльності.

Рівень мотиваційно-вольового потенціалу особистості розглядався багатьма вченими психологами різних країн, до якої б галузі психології чи наукової школи не відносились ці психологи, всі вони єдині в трактуванні сутності мотивації як спонукальної сили, що лежить в основі життєспрямованості та життєдіяльності особистості.

Блоки когнітивних аспектів професійної діяльності, а саме її тактики, планування, оцінки ситуації та прогнозів. Таке своєрідне "майбутнє" в професійній діяльності характеризується ймовірністю здатності особистості відходити від дійсності у формі творчих задумів і проєктів.

Одна з основних особливостей психологічного забезпечення професійного відбору абітурієнтів, які вступають на навчання до ВНЗ МВС України на етапі медико-психологічної експертизи в Центрі психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору полягає в тому, що за змістом і критеріями ця проблема є соціально-економічною, а за методами вирішення – медико-психологічною.

У своїй діяльності психологи Центру ПД та ППВ відділу медичного забезпечення ГУ МВС України в Києві зустрічаються з цілою низкою проблем суб'єктивного і об'єктивного характеру. Суб'єктивні труднощі пов'язані з невирішеністю ряду наукових аспектів та узагальнень, інтеграцією теоретико-методологічних напрацювань та завдань професійного відбору, методик дослідження рівня професійної придатності і ступеня готовності до навчання, методів дослідження мотивів професійної діяльності, методів прогнозування.

Об'єктивні труднощі полягають у тому, що більшість професій ОВС належать до складних видів професійної діяльності і важко піддаються формальному описанню, в тому числі професійних вимог до них; відсутність україномовних діагностичних методик; окреслення чіткої методологічної позиції у питаннях застосування методів психодіагностики; психологічний відбір більшою мірою орієнтований на виявлення психопатології, ніж на визначення професійно важливих якостей; необхідність включення в психологічний висновок прогнозу за умови валідності та надійності результатів.

Під професійним відбором звичайно розуміють складну спеціалізовану процедуру вивчення й оцінки придатності того чи іншого суб'єкта; систему засобів, які забезпечують прогностичну оцінку взаємовідповідності людини та професії в тих видах професійної діяльності, які здійснюються в нормативно заданих умовах, що вимагають від людини підвищеної відповідальності, здоров'я, працездатності, емоційно-вольової регуляції.

Під професійною придатністю особистості до певної діяльності в психології розуміють сукупність психічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних і достатніх для досягнення суспільно прийнятної ефективності в тій чи іншій професійній діяльності. Професійна придатність не дається людині з її народженням, вона формується в процесі навчання і наступної професійної діяльності при наявності позитивної мотивації.

Поняття суб'єкта професійної діяльності тісно пов'язане з таким багаторівневим і багатофункціональним утворенням як індивідуально-психологічні особливості людини від яких залежить успіх у певному виді діяльності, і властивості, які виробляються лише в процесі певним чином організованої діяльності.

В останнє десятиліття проблеми здібностей глибоко розглядаються в роботах В.Д. Шадрікова, який робить спробу подолати обмеження поведінкових визначень феномена здібностей і розкрити його психологічну сутність. Він дійшов висновку, що поняття "здібність" є психологічною конкретизацією філософської категорії "властивість". Згідно з цим, найбільш загальним поняттям, яке описує психологічну реальність, є поняття психічної функціональної системи, функціонування якої (психічний процес) забезпечує досягнення корисного людині результату, наприклад, успішності професійної діяльності.

Звідси здібності визначаються як властивості функціональних систем, що реалізують певні психічні функції, мають індивідуальну міру вираженості, що проявляється в успішності і своєрідності освоєння і реалізації цих психічних функцій. Оскільки психічний процес є часовою характеристикою функціонування відповідної системи, то зводить здібності до здібностей мислительних, сприйняття, пам'яті тощо. З цих позицій здібності є загальними в проєкції до конкретних видів діяльності.

В.С. Мерлін (1981) конкретизував концепцію рівнів індивідуальності, виділивши в ній біологічний, соматичний, нейрофізіологічний і особистісний рівні. Детермінація представляє собою закономірний причинно-наслідковий зв'язок між явищами, звідси, зв'язок між різними рівнями індивідуально-психологічних властивостей виступає як причинно-наслідкова

закономірність, в якій властивості нижчих рівнів це – причини, а властивості вищих – наслідки.

Процеси, що протікають на різних рівнях, відносно незалежні, нижчі рівні забезпечують можливість протікання процесів, які відносяться до вище розташованих рівнів, не визначаючи, проте, конкретного характеру і змісту цих процесів. Чим вищим є рівень, тим більше він відкритий впливу середовища, тим він більш пластичний і гнучкий у забезпеченні адаптації.

Соціально-економічна ситуація в державі свідчить про досить складний і суперечливий процес включення молоді в трудову діяльність. Свобода і детермінованість особистості в професійній діяльності вимагає специфічного підходу вивчення із виділенням інтегральних показників її прояву. Так, Є.І. Головаха виділяє аспект сомодетермінації майбутніми життєвими цілями. У багаторівневій побудові життєвої перспективи перед особистістю стоїть проблема власної активності, яка спрямовується на узгодження діяльності особистості з актуальною життєвою ситуацією

Поняття "особистість" розглядається у зв'язку з вищим рівнем індивідуальності і фіксує, перш за все, соціальні риси людини. В різних визначеннях особистість розуміється як продукт соціалізації людини, її життя в суспільстві, де вона існує і діє в складній системі суспільних відносин.

У диференціальній психології склався підхід, орієнтований на цілісне розуміння особистості як єдності біологічних і соціальних факторів. В основі підходу – положення С.Л. Рубінштейна, згідно з яким формування психіки під впливом соціального досвіду відбувається опосередковано, заломлюючись через індивідуально окреслені внутрішні умови людини.

Представлене дослідження спирається на сучасну концепцію психології індивідуальності – "теорію провідних тенденцій" Л.М. Собчик, в якій визначальною типологічною ознакою є присутність на всіх рівнях особистості певного типологічного динамічного вектору, який проявляється однією або декількома провідними тенденціями.

Провідна тенденція в руслі даної концепції являє собою стійку, стрижньову якість особистості, яка корінням уходить у тип вищої нервової діяльності, у конституціонально задані властивості нервової системи, і визначає індивідуальні властивості адаптаційних механізмів, стиль мислення, міжособистісної поведінки, силу мотивації і тип реакції на стрес.

Ці стійкі провідні індивідуально-особистісні тенденції впливають на формування більш високих рівнів особистості – соціальної спрямованості, ієрархії цінностей, свідомої мотивації, моральних орієнтирів. Інтегративним центром цього конструкта є самосвідомість, яка включає в себе усвідомлене "Я" в контексті соціальних відносин.

Прогнозування професійної придатності засновано на врахуванні професійно важливих якостей людини, які виявляються шляхом зіставлення показників властивостей з показниками незалежних критеріїв успішності суб'єкта професійної діяльності. Модель прогнозування може ґрунтуватися на певному математичному алгоритмі, але вона є усередненою для групи осіб, і ефективна лише статистично.

Статистичний підхід до професійної придатності завжди пов'язаний із спрощенням реального стану і відношень, засновані на ньому методи психодіагностики не дозволяють об'єктивно оцінювати цілісну індивідуальність, хоча стратегія обстеження та методична база найбільш інформативні, які можна запропонувати для досягнення поставлених цілей.

Подолати недоліки статистичної моделі прогнозування професійної придатності може розвиток типологічного підходу до дослідження особистості, який дозволить виділити типові або функціональні поєднання властивостей.

Для кожного типу особистості може бути побудована особлива модель прогнозування, яка більш повно враховує цілісні характеристики індивідуальності. Вважається, що індивідуально-типологічний підхід забезпечить підвищення прогностичності і ефективності методів відбору. Фактично, це стане алгоритмізацією клінічного методу і дозволить досягти максимально можливої ефективності прогнозу за рахунок найбільш повного врахування цілісності особистості. Психодіагностика професійної придатності заснована на уявленні про властивості, як відносно стійкі характеристики людини, які мало змінюються в часі і дозволяють прогнозувати її поведінку.

Таким чином, основним шляхом аналізу властивостей і прогнозування поведінки (успішності діяльності) вважається вивчення структури і механізму дій, операцій і функцій, які приховані за кількісним результатом виконання тесту.

Досліджуються якісні ознаки інтелекту (особливості мислительних операцій узагальнення, абстрагування, аналізу і синтезу тощо), показники мотиваційної спрямованості (мотивація досягнення успіху або мотивація уникання невдач), індивідуально-типологічні психологічні характеристики (від типів вищої нервової діяльності до варіантів соціально-психологічної адаптації) та інші.

Збільшення точності прогнозу профпридатності можливе за рахунок дослідження характерологічних особливостей, здібностей людини, особливостей емоційно-вольової сфери та мотивації. Слід також враховувати, що на оцінку властивості (риса) сильно впливає стан людини на момент психодіагностичного обстеження. Стан є одним із джерел похибки процедури психодіагностичного вимірювання. Невід'ємними ознаками будь-якого стану є його відносна нестійкість, короточасність і оборотність. Стани більш динамічні і мінливі, ніж властивості

(риси).

Поки що сучасні досягнення психологічної науки не знаходять, в повній мірі, належного відображення в системі професійного відбору, що проходять кандидати на службу і навчання в Центрі професійного психофізіологічного відбору відділу медичного забезпечення ГУ МВС України в Києві. Так, при визначенні професійної придатності особистості до служби в ОВС та навчання у ВНЗ МВС не звертають достатньо уваги саме на рівень сформованості загальних здібностей. З основних компонентів загальних здібностей – інтелекту, навчованості, креативності і активності – частково досліджуються деякі сторони інтелекту і активності, зовсім поза увагою психологів і спеціалістів профвідбору залишаються характеристики креативності і навчованості. Крім того, здібностями не вичерпується комплексний потенціал людини, який забезпечує успішність її включення в учбово-професійну діяльність.

Подано до редакції 27.02.09

РЕЗЮМЕ

Теоретико-методологічні основи професійної діяльності та необхідність діалектичної взаємодії з рівнем емпірично-практичних завдань психологічної та психофізіологічної діагностики суб'єкта професійної діяльності. Представлене дослідження спирається на сучасну концепцію психології індивідуальності – "теорію провідних тенденцій" Л.М. Собчик. Прогнозування професійної придатності засновано на врахуванні професійно важливих якостей людини, які виявляються шляхом зіставлення показників властивостей з показниками незалежних критеріїв успішності суб'єкта учбово-професійної діяльності.

Ключові слова: теоретико-методологічні основи, професійна діяльність, профвідбір, індивідуально-типологічна концепція особистості, прогнозування учбово-професійної діяльності.

Т.Д. Хенкина

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОТБОРА

РЕЗЮМЕ

Теоретико-методологические основы профессиональной деятельности и необходимость диалектического взаимодействия с уровнем эмпирико-практических задач психологической и психофизиологической диагностики субъекта профессиональной деятельности. Данное исследование опирается на современную концепцию психологии индивидуальности – "теорию ведущих тенденций" Л.М. Собчик. Прогнозирование профессиональной пригодности основано на учете профессионально важных качеств человека, которые выясняются путем сопоставления показателей свойств с показателями независимых критериев успешности субъекта учебно-профессиональной деятельности.

Ключевые слова: теоретико-методологические основы, профессиональная деятельность, профотбор, личностно-типологическая концепция личности, прогнозирование учебно-профессиональной деятельности.

Khenkina T. D.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF PSYCHOLOGICAL HOLDING OF PROFESSIONAL SELECTION

SUMMARY

The article demonstrates theoretical and methodological principles of professional activity and necessity of dialectical interaction with the level of empirical and practical tasks of psychological and psychophysiological diagnosing of the subject of professional activity. The presented research is based on the modern concept of psychology of individuality – "The theory of principle tendencies" by L. M. Sobchuck. Prognostication of professional appropriateness is based on considering professionally important features of personality; the latter can be determined through comparison of indices of characteristics with indices of independent efficacy criteria of the subject of educative and professional activity.

Keywords: theoretical and methodological principles, professional activity, professional selection, individually typological concept of personality, prognostication of educative and professional activity.